

Горбачик О. А.

ПЕРЕВІРКА ВАЛІДНОСТІ ШКАЛИ БОГАРДУСА ДЛЯ ВИМІРЮВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено перевірці валідності шкали Богардуса, адаптованої для України, шляхом порівняння результатів досліджень двох незалежних дослідницьких груп (Київського міжнародного інституту соціології та Інституту соціології НАН України), що проводилися впродовж кількох років.

Питання міжетнічних та міжнаціональних відносин було й залишається одним із центральних питань у тих галузевих напрямках соціології, що об'єднуються під назвою «етносоціологія».

Найглибше зазначена проблематика вивчалася у Сполучених Штатах Америки. Це цілком зрозуміло, адже населення цієї країни складається з представників практично усіх націй та етносів світу, що емігрували сюди. Саме тут було розроблено більшість методик для фіксування та вивчення рівня міжнаціональної та міжетнічної толерантності. Дослідження міжетнічної толерантності вимагає регулярних моніторингових досліджень, що мають проводитися за вибіркою, яка репрезентує населення всієї країни. Тому найбільш прийнятними методами збору даних є анкетування та опитування.

Анкетування передбачає роздачу респондентам анкет, що містять запитання. Керуючись інструкцією до анкети, респондент заповнює її, даючи відповіді на наведені запитання.

За умов опитування з респондентом працює спеціально підготовлена людина, що ставить запитання, пояснює їх, якщо виникає така необхідність, та фіксує відповіді.

Регулярність проведення опитувань дає можливість відстежувати погіршення або покращення у міжетнічних відносинах. За наявності достатньої кількості даних можна намагатися будувати певні моделі змін рівня ксенофобії у суспільстві з метою виявлення факторів, що мають найбільший вплив на його зміну, та прогнозування рівня росту чи зменшення ксенофобії у майбутньому.

На сьогодні найбільш відомою та популярною методикою вимірювання міжнаціональної та міжетнічної толерантності є шкала соціальної дистанції Богардуса. Вона була роз-

роблена у 1925 р. американським соціальним психологом Е. Богардусом [1]. Шкала розроблялася для вимірювання соціального схвалення (approval) та «соціальної дистанції», яку респондент допускає між собою та представниками іншої національної, етнічної, релігійної або політичної групи. За такою методикою ступінь близькості, що респондент припускає стосовно членів певної групи, визначається на основі згоди або незгоди респондента із низкою тверджень, сформульованих відносно цієї групи.

1. Погодився б мати за чоловіка (дружину).
2. Погодився б мати за співмешканця в кімнаті.
3. Погодився б мати за друга.
4. Погодився б мати за сусіда.
5. Погодився б мати за колегу по роботі.
6. Погодився б мати за соціально рівного собі.
7. Погодився б мати за громадянина своєї країни.
8. Не погодився б допустити у свою країну.

Респондента інформують про те, що опитування є абсолютно анонімним, і просять обирати відповідь, керуючись першими, такими, що безпосередньо виникають, відчуттями щодо представника тієї чи іншої нації або етнічної спільноти. Якщо людина не має безпосередніх контактів із представниками якоїсь із груп, то вона повинна під час відповіді керуватися стереотипами, які у неї склалися стосовно цієї нації або етносу.

Як бачимо, шкала, що її формує перелік варіантів відповіді, є порядковою і побудована за кумулятивним принципом. Інакше кажучи, варіанти відповіді формулюються таким чином, що обрання певного варіанта передбачає згоду з усіма наступними у списку. Менше значення

коду обраного варіанта відповіді свідчить про меншу дистанцію між респондентом та представниками даної нації. Кумулятивна особливість даної шкали полягає в тому, що обрання респондентом, наприклад, варіанта відповіді «друг» (код 3) свідчить про те, що респондент згоден мати представників даної національності не тільки за своїх друзів, а й за сусідів (код 4), колег по роботі (код 5) та погодився б прийняти як соціально рівних собі (код 6). Оскільки не йдеться про жодні додаткові особистісні характеристики представника певної іншої нації, то можна вважати, що шкала вимірює соціальну дистанцію між респондентом та даною нацією. Це, в свою чергу, означає, що можливим є ототожнення такої соціальної дистанції із поняттям «толерантність». Інакше кажучи, вважається, що шкала Богардуса дає змогу вимірювати толерантність респондента до певної нації чи етносу (менше значення відповідає більш високому рівню толерантності).

Багато хто з учених зазначає зручність використання шкали Богардуса у дослідженнях з огляду на те, що в ній використовуються вербальні вирази, наближені до реальних життєвих ситуацій [2]. Завдяки цьому запитання, сформульовані за цією методикою, зрозумілі респондентам та не вимагають додаткового пояснення. Їх можна використовувати як у інтерв'ю, так і в інших видах соціологічного дослідження, коли респондент відповідає на запитання самостійно, без втручання та допомоги дослідника (анкетування, поштове опитування тощо). Шкала Богардуса враховує, що поведінка людини не є повністю «за» чи «проти» іншого соціального об'єкта, вона передбачає наявність певної функції соціальної ситуації, в якій виражається сприятливе чи несприятливе ставлення респондента до об'єкта.

Дослідження з використанням цієї шкали починаючи із 1926 р. неодноразово проводилися у Сполучених Штатах Америки. Накопичений у цих дослідженнях матеріал демонструє високу валідність та надійність шкали. Сам Е. Богардус багатократно перевіряв цей інструмент, застосовуючи його для вирішення різних задач у різних ситуаціях.

Слід зазначити, що методика Богардуса розроблялася у Сполучених Штатах Америки і була орієнтована саме на застосування у цій країні. Використання цієї методики в інших країнах вимагає певної адаптації.

Для використання у дослідженнях в Україні шкала соціальної дистанції Богардуса була у 1990-1991 рр. адаптована Є. І. Головахою та

Н. В. Паніною. Результати, отримані за допомогою цієї методики, виявили високу точність [3].

Модифікація шкали Богардуса, що була використана для вимірювання міжнаціональних відносин у моніторингу Інституту соціології НАН України та регулярних омнібусних дослідженнях Київського міжнародного інституту соціології, включає сім таких пунктів (варіантів відповіді, що пропонувалися респонденту):

1. Допустив би як членів родини.
2. Допустив би як близьких друзів.
3. Допустив би як сусідів.
4. Допустив би як колег по роботі.
5. Допустив би як жителів України.
6. Допустив би як відвідувачів України.
7. Не допустив би в Україну.

У квітні 1992 р. шкала Богардуса була вперше застосована для дослідження психологічного стану населення України за репрезентативною для дорослого населення країни вибіркою [4], а з 1994 р. Київський міжнародний інститут соціології почав щорічні опитування - моніторинг міжетнічних стосунків за допомогою цієї шкали [5].

Звичайно, однакостайної думки щодо ефективності застосування зазначеної методики у країнах колишнього СРСР немає. Існують припущення, що відповіді, отримані на запитання шкали Богардуса, не є відвертими, оскільки люди, які ще добре пам'ятають жорстоку боротьбу в СРСР із проявами будь-якого націоналізму, дають відповідь, яка, на їх думку, є правильною (соціально прийнятною), а не таку, що насправді відображає їхні погляди. Це означає, що отримані в Україні за методикою Богардуса результати демонструють вищий за реальний рівень толерантності.

З другого боку, результати опитувань в Україні дають досить високі показники ксенофобії. Але так чи інакше, на сьогодні це фактично єдина методика, за якою проводяться регулярні опитування дорослого населення України, і більшість публікацій щодо рівня толерантності ґрунтується на даних, отриманих саме за адаптованою шкалою Богардуса.

У даній статті ми спробуємо зробити перевірку валідності вищезазначеної шкали. Для цього порівняємо результати досліджень, що проводилися за цією методикою в той самий час, але різними організаціями.

Скористаємося результатами ІС НАНУ (дані збирав центр СОЦІС) та КМІС (Київський міжнародний інститут соціології). Вимірювання проводилися одночасно і незалежно. КМІС проводив щорічні опитування починаючи з 1994 до 2005 р., в 2001 р. було проведено два

опитування. Вибірki КМІС та ІС НАНУ не є ідентичними, але є приблизно однаковими за розміром (обсяг вибірки в даних ІС НАНУ приблизно 1800 респондентів, а у КМІС змінюється в різні роки від 1400 до 2200), і автори досліджень оцінюють репрезентативність своїх вибірок приблизно однаково. Обидві дослідницькі організації використовують однакові формулювання запитань та однакові шкали (тобто однакове віяло можливих відповідей на запитання). Складність порівняння полягає в тому, що ІС НАНУ та КМІС використовують дещо різні списки націй, стосовно яких ставляться запитання. Звичайно, для порівняння були відібрані дані за ті роки, у які списки націй, що фігурували у дослідженнях КМІС та ІС НАНУ, були максимально подібними (1994-2001 рр.). Адже для нашої методологічної перевірки максимальний збіг запитань, що ставилися незалежними дослідниками, є важливішим, ніж рік проведення дослідження. Ще одна проблема полягає у тому, що в опитуваннях КМІС були окремі запитання стосовно «російськомовних українців» та «україномовних українців», в той час як у дослідженнях ІС НАНУ запитання ставилося стосовно «українців». Крім того, у 1996 р. та у 2000 р. при визначенні національності в опитувальнику КМІС пропонувалася категорія «і українцем(-кою) і росіянином(-кою)» (таким чином визначили свою національну належність 4% респондентів у 1996 році та 3,2% респондентів у 2000 році). Надалі у порівнянні даних ІС НАНУ та КМІС ми використовуємо відповіді лише тих респондентів, що чітко визначили свою національність, тобто обрали або варіант «українець (українка)», або варіант «росіянин (росіянка)». Виходячи з наявності таких досить значних методичних розбіжностей між опитуваннями КМІС та ІС НАНУ, ми не робили порівнянь загального індексу між національною толерантністю, який обчислюється як середній за всім списком національних груп, що пропонувався респонденту, а зосередилися на порівнянні дистанції, а отже й між етнічної толерантності між двома найбільшими етнічними групами в Україні - між українцями та росіянами.

Вирішення питання про те, яким має бути список націй, для того щоб усереднений індекс справді міг би інтерпретуватися як валідний показник толерантності, потребує низки спеціальних досліджень та додаткового теоретичного обґрунтування. Можливо, цей список має містити якусь стабільну частину (для забезпечення порівнюваності й можливості відстежувати динаміку процесу) та додаткову змінну частину, що дозволяла б враховувати ті зміни у

міжетнічних відносинах, що мають місце як в Україні, так і за її межами.

Аналізуючи відображені в табл. 1 середні значення соціальної дистанції (стовпчик «М») та відповідні довірчі інтервали (стовпчик «М-» містить ліву границю довірчого інтервалу для середнього, а стовпчик «М+», відповідно, праву), можна зробити такі висновки. За даними КМІС, так само як і за даними ІС НАНУ, дистанція між українцями та росіянами, двома найбільшими етнічними групами в Україні, є стабільно невеликою. Середній показник соціальної дистанції не перевищує значення 3, що за нашою шкалою означає «я згоден мати людей такої національності за своїх сусідів». Крім того, за даними КМІС, так само як і за даними ІС НАНУ, дистанція «від росіян до росіян» стабільно є меншою, ніж дистанція «від росіян до українців». Причому дистанція «від росіян до російськомовних українців» є стабільно нижчою, ніж дистанція «від росіян до україномовних українців». Це свідчить, що фактор мови спілкування все-таки спричиняє певний вплив на соціальну дистанцію, отже, і на міжетнічну толерантність. Такий вплив статистично фіксується, але не є змістовно важливим, оскільки не спричиняє значного зсуву показника соціальної дистанції та міжетнічної толерантності. Те ж саме можна сказати про порівняння дистанцій «від українців до російськомовних українців» та «від українців до україномовних українців». Дистанція «від українців до україномовних українців» є стабільно меншою за дистанцію «від українців до російськомовних українців». Тобто і в цьому випадку фактор мови спілкування має певний вплив. Але ця різниця, попри свою статистичну значущість, не дає змістовно важливого впливу на інтерпретацію стану між національної толерантності.

Дистанція «від росіян до українців» є стабільно нижчою, ніж дистанція «від українців до росіян». За даними КМІС, так само як і за даними ІС НАНУ, можна зробити висновок, що росіяни є відкритішими до шлюбів із українцями, ніж українці до шлюбів із росіянами. Слід зазначити, що в останні роки (2000 р. та 2001 р.) соціальна дистанція «від росіян до російськомовних українців» є меншою за 2, а дистанція «від росіян до україномовних українців» є більшою за 2. Нагадаємо, що значення 1 означає «згоден мати за членів своєї родини», а значення 2 означає «згоден мати за друзів». Інакше кажучи, в останні роки бажанішими з точки зору росіян є шлюби з російськомовними українцями, ніж із україномовними українцями.

Таблиця 1. Порівняння соціальної дистанції між росіянами та українцями за даними КМІС та даними ІС НАНУ

	1994 рік			1996 рік			1998 рік			2000 рік			2001 рік		
	М	М-	М+	М	М-	М+	М	М-	М+	М	М-	М+	М	М-	М+
Інститут соціології НАНУ															
Росіяни до українців	2,19	2,00	2,38	1,58	1,46	1,70	1,73	1,59	1,88	1,55	1,43	1,67	1,74	1,60	1,88
Росіяни до росіян	2,08	1,90	2,27	1,42	1,31	1,52	1,68	1,54	1,83	1,40	1,29	1,50	1,47	1,35	1,59
	N = 327			N = 379			N = 364			N = 363			N = 373		
Українці до українців	1,65	1,57	1,74	1,30	1,25	1,36	1,38	1,32	1,44	1,60	1,53	1,67	1,54	1,46	1,61
Українці до росіян	2,31	2,20	2,42	2,24	2,14	2,34	2,11	2,02	2,21	2,49	2,39	2,59	2,33	2,23	2,42
	N = 1043			N = 1245			N = 1250			N = 1306			N = 1202		
Київський міжнародний інститут соціології															
Росіяни до українців (рос.)	1,44	1,35	1,53	1,63	1,48	1,78	1,49	1,37	1,61	1,72	1,58	1,85	1,76	1,62	1,89
Росіяни до українців (укр.)	1,73	1,60	1,85	1,92	1,76	2,08	1,77	1,62	1,92	2,12	1,96	2,29	2,11	1,95	2,27
Росіяни до росіян	1,37	1,28	1,46	1,61	1,46	1,77	1,43	1,30	1,55	1,53	1,40	1,66	1,34	1,25	1,43
	N = 481			N = 289			N = 324			N = 373			N = 385		
Українці до українців (рос.)	1,87	1,79	1,95	2,21	2,09	2,32	2,08	1,98	2,17	2,45	2,36	2,55	2,31	2,22	2,40
Українці до українців (укр.)	1,66	1,60	1,73	2,02	1,92	2,13	1,81	1,73	1,90	2,03	1,95	2,11	2,00	1,92	2,08
Українці до росіян	2,11	2,02	2,19	2,74	2,61	2,86	2,49	2,38	2,60	2,72	2,62	2,82	2,37	2,28	2,47
	N = 1482			N = 959			N = 1134			N = 1468			N = 1450		
Росіяни до українців (рос.)													1,76	1,61	1,90
Росіяни до українців (укр.)													2,15	1,97	2,33
Росіяни до росіян													1,58	1,44	1,71
	N = 339														
Українці до українців (рос.)													2,40	2,31	2,49
Українці до українців (укр.)													1,99	1,91	2,08
Українці до росіян													2,69	2,59	2,79
	N = 1453														

Порівняння результатів двох досліджень КМІС, проведених у 2001 р., демонструє незначну різницю у результатах двох вимірювань соціальної дистанції. У цілому таке порівняння результатів двох вимірювань, зроблених протягом одного року, свідчить про досить високу стабільність, а отже й надійність, результатів вимірювання соціальної дистанції за шкалою Богардуса в умовах України.

Тепер порівняємо результати досліджень КМІС та ІС НАНУ. В 1994 р. дані ІС НАНУ демонстрували більшу дистанцію між українцями та росіянами порівняно з даними КМІС. Але вже починаючи із 1996 р. результати обох дослідницьких організацій зближуються, за винятком одного показника. За даними КМІС дистанція між «українцями та українцями» є стабільно вищою, ніж за даними ІС НАНУ. Можна

припустити, що різниця між даними ІС НАНУ та КМІС частково спричинена впливом методики збирання даних. КМІС розрізняє російськомовних і україномовних українців, підкреслюючи тим самим відмінність між ними. Після досягнення Україною незалежності проблема використання російської мови загострилася. Дуже часто російськомовних українців звинувачували у «зрадництві», користуванні мовою «старшого брата», виникла певна напруга між російсько- і україномовними українцями. Як можна побачити у табл. 1, відстань від українців до україномовних українців, за даними КМІС, є стабільно меншою, ніж до російськомовних, і більше наближена до даних ІС НАНУ. Для детальнішого з'ясування питання про причини певних розбіжностей між результатами КМІС та ІС НАНУ потрібно провести спеціальні

методичні експерименти. Але, незважаючи на наявність таких розбіжностей, в цілому результати обох дослідницьких організацій свідчать про досить низьку соціальну дистанцію між українцями та росіянами, що може інтерпретуватися як вельми високий рівень міжнаціональ-

ної толерантності між цими двома групами. Оскільки і дані КМІС, і дані ІС НАНУ фіксують подібні тенденції, можна зробити висновок про досить високу валідність та надійність застосування модифікованої шкали соціальної дистанції Богардуса в Україні.

1. *Payne C. C., York C. M., Fagan J.* Changes in measured social distance over time // *Sociometry*- 1974.- Vol. 37.- Issue 1 (Mar.).-P. 131-136.
2. *Rose A. M.* Measuring changes in ethnic reactions: Discussion // *American Sociological Review*- 1951.- Vol. 16- Issue 1 (Feb.).-P. 52-53.
3. *Головаха Е. И., Панина Н. В.* Социальное безумие.- К.: Абрис, 1994.- С. 107-176.
4. *Кириченко И. В., Панина Н. В.* Особенности национальной толерантности в Украине // *Зеркало недели*,-2002. - № 33.
5. *Паниотто В. І.* Динаміка ксенофобії в Україні, 1994-2002. // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*,- 2003.- № 3.- С. 74-92; *Paniotto V.* The level of anti-semitism in Ukraine // *International Journal of Sociology*. Fall 1999- Vol. 29.- № 3.- P. 66-75.

O. Gorbachyk

VERIFICATION OF BOGARDUS SCALE VALIDITY FOR MEASURING OF ETHNIC TOLERANCE IN UKRAINE

This article is devoted to verification of Bogardus scale validity, which was adapted for Ukraine, in the way of comparison of the results of the surveys conducted by the two independent research groups (Kyiv International Institute of Sociology and Institute of Sociology of the National Science Academy of Ukraine) during several years.